

İCTİMAİ ELMLƏR BÖLMƏSİ

UOT: 338

SAHİBKARLIQ SƏVIYYƏSİNİN XARİCİ TİCARƏTLƏ QARŞILIQLI TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Şahin Vaqif oğlu Bayramov
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
 Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə dayanıqlı iqtisadi inkişafın əsas göstəricilərindən biri kimi sahibkarlıq qəbul edilərək onun xarici ticarətlə qarşılıqlı əlaqəsi müxtəlif ölkələrin təmsalında ekonometrik üsullarla qiymətləndirilib. Müəllif belə nəticəyə gəlib ki, özəl sektora verilən kreditlərin həcmnin illik artımının ÜDM artımına təsiri universal xarakterli deyil və ölkələrin iqtisadi vəziyyətindən asılıdır. Həmçinin “özəl sektora verilən kreditlərin ÜDM-də payı” göstəricisi “xarici ticarət dövriyyəsinin ÜDM-də payı”-na təsir etmir və xarici ticarət dövriyyəsi ilə sahibkarlıq səviyyəsi arasındakı əlaqə hər bir ölkənin iqtisadi vəziyyətindən asılıdır.

Açar sözlər: sahibkarlıq, ÜDM, xarici ticarət, özəl sektor, biznes mühiti, panel analiz

Giriş

Ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin müxtəlifliyi, hər hansı bir ölkənin digərlərinə nisbətən daha varlı və uğurlu inkişafının səbəbləri iqtisad elmini həmişə maraqlandırır. Nə üçün ölkələrin iqtisadi artım səviyyələri və artım templəri bir-birindən fərqlidir? Hətta bəzi ölkələrdə bir regionun inkişaf səviyyəsinin digərlərindən ciddi fərqlənməsi nə ilə bağlıdır? Qlobal səviyyədə maliyyə və ya ticarət rejimlərinin dəyişiklikləri nə üçün bəzi ölkələrə daha ciddi, bəzilərinə isə zəif təsir göstərir? Bu və ya digər suallar ölkə iqtisadiyyatının davamlılığı ilə bağlıdır. Hər bir ölkə istər ki, iqtisadi cəhətdən davamlı və dayanıqlı inkişaf etsin. Çünki ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi onun davamlılığından çox asılıdır.

Bütün bu suallar daha konkret şəkildə Azərbaycan iqtisadiyyatına da aiddir. Belə ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında son 20 ildə ÜDM həcmi artmaqdadır. Ölkəyə neft və qaz ixracından böyük həcmdə pul gəlir. Bu pulların müəyyən hissəsi iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün investisiya olaraq, yönəldilir. İstehlak həcmi, dövlət xərcləri də artmaqdadır. Bütün bunlar deməyə əsas verir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı dayanıqlı və ya davamlıdır? Əlbəttə bu suala cavab vermək üçün biz iqtisadiyyatın davamlılığını kəmiyyətcə qiymətləndirməliyik.

“Sahibkarlıq” iqtisadi kateqoriya kimi

İqtisadiyyatın davamlılığının qiymətləndirilməsi üçün zəruri olan göstəricilərin biri də ölkədə “sahibkarlıq səviyyəsidir”. Sahibkarlığın iqtisadi mahiyyəti və onun iqtisadi inkişafa təsiri məsələsinin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsi o qədər də asan deyil. Sahibkarlıqla bağlı digər elm sahələrində, məsələn, psixologiyada, menecmentdə və sosiologiyaya elmində xeyli tədqiqatlar var. Amma sahibkarlığın iqtisadi mahiyyəti ilə bağlı, xüsusilə, onun iqtisadi inkişafa təsirləri ilə bağlı tədqiqatlar azdır. İqtisadi nəzəriyyədə bu problem Joseph Schumpeter, Ludwig von Mises, Friedrich A. Hayek, Frank Knight və Israel Kirzner tərəfindən müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilib.

Sahibkarlıq səviyyəsinin iqtisadiyyata təsirləri ilə bağlı iqtisadi nəzəriyyəyə böyük töhvəsi olan iqtisadçılardan biri J. Şumpeterdir. J. Şumpeter hesab edirdi ki, kapitalizm və sahibkarlıq əl-ələ verərək inkişaf edir. Marks hesab edirdi ki, kapitalizm o zaman inkişaf edir ki, maliyyə resursları, onlar üzərindəki nəzarət özəl sektora məxsus olur. Yeni istehsal üsulları, yeni bazarların yaradılması, yeni tələbat mallarının formalaşması, istehsal metodlarında səmərəliliyinin artırılması, yeni

bazarların axtarışı və yeni istehlak mallarının yaradılması və sair kapitalizmin inkişafına stimül yaradır. Sumpeterin yanaşmasına görə sahibkarlıq kapitalizmin hərəkətverici qüvvəsidir.

Sahibkarlığın iqtisadi kateqoriya olaraq mahiyyəti ilə bağlı iqtisadi ədəbiyyatda müxtəlif yanaşmalar var. Məsələn, F. Hayek hesab edirdi ki, sahibkar tamamilə fərqli gələcək yaradır. Lakin sahibkar inanmalıdır ki, gələcəyi yaratması üçün onun varlığı qəbul edilir və zəruridir. Hayek hesab edir ki, sahibkarlığın yaşaması üçün mədəni təkamül və rəqabətli bazar olmalıdır. Bunlar isə spontan təlim əsasında mümkündür. Spontan təlim özü-özünü təşkilatlandırır və daha çox informasiya daşıyır [1].

Avstriya iqtisadi məktəbinin nümayəndəsi L. Mises [2] sahibkarlığa fəaliyyət kimi yanaşır. Onun yanaşmasına görə sahibkarlıq gələcəyi dəyişən fəaliyyətdir. Uğurlu sahibkar gələcəyi daha düzgün proqnozlaşdırır və digərlərindən fərqli olaraq, istehlakçıların tələblərini daha yaxşı başa düşür. Sahibkarlıqla bağlı Kirzner [3], sahibkarlığın iqtisadi inkişafda, xüsusilə rəqabətli bazarın formalaşmasında müstəsna rolunu qeyd edir.

Metodologiya

Biz Azərbaycan iqtisadiyyatının davamlılıq dərəcəsini kəmiyyətə qiymətləndirmək üçün iki müxtəlif metoddan müqayisəli şəkildə istifadə edəcəyik. Birincisi C.Limin “Üçlük artım nəzəriyyəsinə” əsaslanan və M.C.Poh Gek tərəfindən inkişaf etdirilən qiymətləndirmə metodudur [4].

Sahibkarlıq üzrə kəmiyyət göstəricisinin müəyyən edilməsi üçün Qlobal Sahibkarlıq Monitorunun [5] və Global Rəqabətliklik üzrə Hesabatın [6] məlumatlarından istifadə ediləcək. Bu zaman E-sub-indeksi üçün alt indekslər kimi 1) *biznes mühitinin əlverişliliyi*; 2) *bazara giriş*; 3) *bilik kapitalı*; 4) *sahibkarlıq mədəniyyəti* götürmək olar.

Biznes mühitinin əlverişliliyi alt-indeksi Dünya Bankının Doing Business tədqiqat qrupu [7] tərəfindən hər il əksər ölkə üçün hesablanır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi sahibkarlıq səviyyəsi kəmiyyətə ölçüləbilən bir neçə indikatorun inteqral göstəricisi kimi qiymətləndirilir. Ona görə də sahibkarlıq səviyyəsinin xarici ticarət fəaliyyətinə təsirlərini kəmiyyətə qiymətləndirmək üçün biz hər iki indikatorun tərkib hissələri arasındakı əlaqələrin qiymətləndirilməsini aparacağıq. Sahibkarlıq səviyyəsinin alt-göstəricilərindən biri biznes mühitidir. Son onillikdə biznes mühitinin əlverişliliyinin xarici ticarətlə əlaqəsinə həsr edilən tədqiqatlara iqtisadi ədəbiyyatda tez-tez rast gəlinir. Qeyd edək ki, Doing Business tərəfindən hazırlanan “biznes mühitinin əlverişliliyi” indeksinin komponentlərindən biri elə “*sərhədlərdə ticarət*” adlanır. Biznesin aparılma şəraitinin əlverişliliyi nöqtəyi-nəzərindən, bu və ya digər dövlətin xarici iqtisadiyyat siyasətində proteksionizm və azad ticarətin nisbəti aşkarcasına ziddiyyət təşkil edir. Əgər daxili bazarda rəqabəti yumşaldan məhdud idxal tarifləri yerli sahibkarlar üçün əlverişlidirsə, ixracatdakı iqtisadi və inzibati maneələr, əksinə, iş mühitini pisləşdirir.

Sahibkarlıq şəraitinin əlverişliliyinin qiymətləndirilməsi üçün idxal tariflərindən istifadə etmək düzgün nəticələr verməyə bilər. Lakin xarici ticarət fəaliyyətinin yerinə yetirilməsi zamanı elə prosedurlar var ki, onlar biznes mühitinin əlverişliliyinə ciddi təsir göstərir. Doing Business əsas göstəricilər kimi aşağıdakıları seçir: a) məhsulların idxalı və ixracı zamanı tələb olunan sənədlərin sayı; b) məhsulların idxalı və ixracı zamanı tələb olunan imzaların sayı; c) idxal və ixracla bağlı prosedurlardan keçmək üçün tələb olunan zaman. Ölkəyə standart əmtəə mallarının idxalı və onun ölkədən ixracı zamanı məcburi olan bütün prosedurlar nəzərə alınır. Buraya bütün əməliyyatlar daxildir: idxal zamanı – təyinat terminalına nəqliyyat vasitəsinin gəlişindən tutmuş, alıcı şirkətin anbarına yükün boşaldılmasına qədər, ixrac zamanı isə – fabrikdə qablaşdırılmadan tutmuş göndərilmə terminalından çıxışa qədər. Qiymətləndirmələr zamanı bəzi fərqlər də edilir. Məsələn, fərz edilir ki, a) şirkətin 100 nəfərdən artıq işçisi var, b) şirkət ölkənin əhalisi çox olan şəhərində yerləşir; c) şirkət xarici ticarət fəaliyyətini yerinə yetirmək üçün əlavə güzəştlərə malik deyil; d) şirkət qeydiyyatdan keçmiş məhdud məsuliyyətli cəmiyyətdir; e) şirkət tamamilə yerli sahibkarlara məxsusdur və f) istehsal edilən məhsulun yalnız 10%-ni ixrac edir.

Biznes mühitinin qiymətləndirilməsində yalnız birbaşa xarici ticarət fəaliyyətinə daxil olan komponentin idxal və ya ixrac fəaliyyətinə təsirini öyrənmək, fikirimizcə, doğru deyil. Çünki Doing Business Tədqiqat Qrupunun öyrəndiyi və biznes mühitinin əlverişliliyini müəyyən edən digər alt-göstəricilərin də xarici ticarət fəaliyyətinə dolayısı ilə təsiri mümkündür. Məsələn, iqtisadi azadlıq, maliyyə azadlığı göstəriciləri xarici ticarət fəaliyyətinə ciddi təsir göstərir.

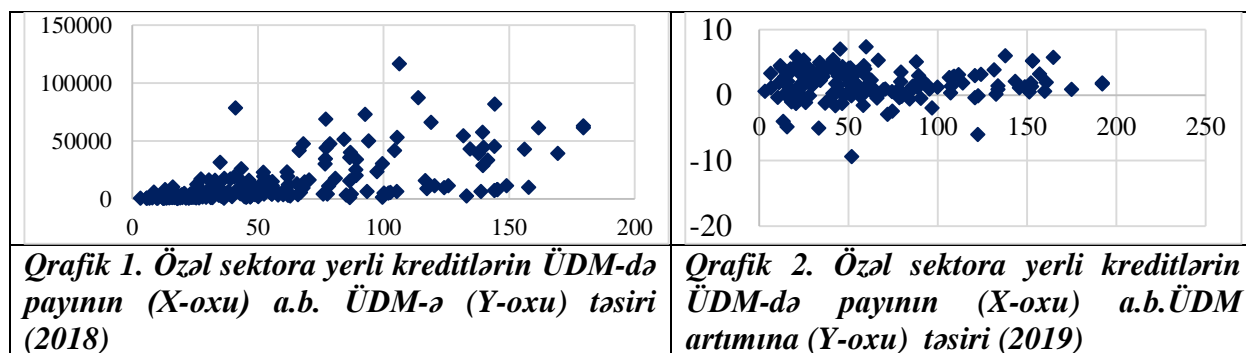
Sahibkarlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün “xüsusi sektorun ÜDM-də payı” göstəricisindən də istifadə etmək olar. Çünki, xüsusi sektor məhz sahibkarlıq fəlsəfəsinə əsaslanır. Biz hər iki metoddan istifadə edərək, əldə edilən nəticələri müqayisə edə bilərik. İkinci halda xüsusi sektorun ÜDM-də payı göstəricisinə xarici ticarət balansının, xarici ticarət azadlığının, idxal və ixrac həcmiminin təsirini qiymətləndirəcəyik. Bu zaman göstəricilər arasında səbəbiyyət mahiyyətli əlaqənin olmasını müəyyən etmək üçün Dickey-Fuller testindən, kointeqrasiya metodundan, Granger testindən də istifadə ediləcək. Sahibkarlıq səviyyəsinə birbaşa xarici investisiyaların təsirini qiymətləndirmək üçün də eyni metodlardan istifadə edəcəyik.

Bəzi müqayisəli nəticələr

İqtisadiyyatın davamlılığının “sahibkarlıq səviyyəsi” alt-göstəricisi üçün biz “özəl sektora ayrılan kreditlərin ÜDM-də payı” göstəricisindən istifadə edəcəyik. Lakin sahibkarlıq səviyyəsinə xarakterizə edən ən yaxşı göstərici “özəl sektorun ÜDM-də payı” göstəricisi ola bilərdi. Təəssüf ki, əksər ölkələr üçün bu göstərici üzrə məlumatların əldə edilməsi xeyli çətindir. Digər tərəfdən, belə hesab edirik ki, “biznes mühitinin əlverişliliyi”, “bazara giriş”, “bilik kapitalı” və “sahibkarlıq mədəniyyəti” üzrə göstəricilərin də nə səviyyədə olması özünü “özəl sektora ayrılan kreditlərin ÜDM-də payı” göstəricisində biruzə verir. Lakin buna baxmayaraq, hər iki metodla əldə edilən nəticələri biz müqayisəli təhlil edəcəyik.

“Özəl sektora ayrılan kreditlərin ÜDM-də payı” göstəricisinin 2018-ci il üzrə ilk 30 yeri tutan ölkələrin sıralanması 1-ci cədvəldə verilmişdir. Cədvəldən görünür ki, bu göstərici üzrə inkişaf etmiş ölkələr əksər inkişaf etməkdə olan ölkələri ciddi şəkildə üstələyir. 2018-ci ildə inkişaf etmiş ölkələrdən bir neçəsinin, məsələn, İtaliyanın göstəricisi (77%) bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrdən, məsələn, Nepal və Samoa-dan aşağıdır. Lakin ÜDM-in mütləq həcmi nəzərə alsaq, əmin olmaq olar ki, bütün hallarda inkişaf etmiş ölkələrdə özəl sektora yerli kreditlərin həcmi inkişaf etməkdə olan ölkələrlə müqayisədə xeyli böyükdür.

“Özəl sektora yerli kreditlərin ÜDM-də payı” (PSSGDP) göstəricisinin adambaşına ÜDM həcmi ilə əlaqəsi də deməyə əsas verir ki, iqtisadi inkişaf üçün bu göstərici zəruri amillərdən biridir, lakin kafi deyil.

“Özəl sektora yerli kreditlərin ÜDM-də payı” (PSSGDP) göstəricisinin adambaşına ÜDM artımına təsirin müqayisəsi də göstərir ki, iqtisadi artım ilə bu göstərici arasında universal əlaqə mövcud deyil. Lakin iqtisadi inkişaf səviyyəsi yüksək olan ölkələrin əksəriyyətində bu göstərici digərləri ilə müqayisədə xeyli böyükdür. 1-ci cədvəldə 2018-ci il üzrə “Özəl sektora ayrılan kreditlərin ÜDM-də payı” göstəricisinin 50%-dən çox olduğu ilk 30 ölkənin sıralanması verilib. Cədvəldən görünür ki, bu ölkələr

arasında Vyetnam, Kombodiya, Samoa, Nepal və Mavritaniyadan başqa digər ölkələr iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə qabaqcıl ölkələrdir. Sadaladığımız ölkələrdə “özəl sektora yerli kreditlərin ÜDM-də payı” göstəricisinin yüksək olması da ÜDM həcmının az olması ilə bağlıdır.

Cədvəl 1

“Özəl sektora ayrılan kreditlərin ÜDM-də payı” göstəricisinin 50%-dən çox olduğu ilk 30 ölkənin sıralanması (2018)

	Ölkələr	PSSGDP		Ölkələr	PSSGDP		Ölkələr	PSSGDP
1	ABŞ	179.3	11	Vyetnam	133.1	21	Portugal	97.6
2	Yaponiya	168.8	12	İsveç	131.7	22	İrlandiya	92.3
3	Danimarka	161.8	13	Sinqapur	121.9	23	Küveyt	89.3
4	Çin	161.1	14	Malayziya	120.4	24	Yunanıstan	89.2
5	C.Koreya	150.3	15	Çili	116.6	25	Samoa	87.3
6	Thailand	144.6	16	Macao , Çin	113.8	26	Nepal	87.0
7	Norveç	144.3	17	Lüksemburq	106.3	27	Morokko	85.3
8	Avstraliya	139.4	18	Niderland	105.7	28	BƏƏ	78.7
9	Cənubi Afrika	138.8	19	Fransa	104.7	29	Mavritaniya	78.0
10	Birləşmiş Krallıq	134.7	20	Kambodiya	99.6	30	İordaniya	77.7

Qeyd: Dünya Bankının (WB, 2020) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

Qeyd edək ki, Azərbaycan 137 ölkə arasında bu göstərici üzrə 110-cu yerdədir və ölkədə özəl sektora ayrılan yerli kreditlərin ÜDM-də payı 2018-ci ildə cəmi 20.8 % olub. Bu rəqəm 2005-ci ildəki 9.5%-dən xeyli yüksək olsa da özəl sektorun inkişafında maliyyə çatışmazlığının olduğundan xəbər verir.

2-ci cədvəldə 2018-ci il üzrə “özəl sektora ayrılan kreditlərin ÜDM-də payı” göstəricisinin 50%-dən az olduğu ilk 30 ölkənin sıralanması verilmişdir. Cədvələ əsasən bu sırada yalnız inkişaf etməkdə olan ölkələr sıralanıb. Belə sıralama bir daha sübut edir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə özəl sektora yönəldilən kreditlər aşağı və orta gəlirli ölkələrlə müqayisədə xeyli yüksəkdir.

Cədvəl 2

“Özəl sektora ayrılan kreditlərin ÜDM-də payı” göstəricisinin 50%-dən az olduğu ilk 30 ölkənin sıralanması (2018)

	Ölkələr	PSSGDP		Ölkələr	PSSGDP		Ölkələr	PSSGDP
1	Afqanıstan	3.3	11	Tacikistan	12.3	21	Komoros	15.9
2	Sierra Leone	5.7	12	Mərkəzi Afrika	12.3	22	Timor-Leste	15.9
3	Konqo DR	5.9	13	Sudan	12.4	23	Qvineya	16.1
4	Qambiya	6.8	14	Madaqaskar	12.9	24	Libya	16.2
5	Qvineya	8.1	15	Qabon	13.1	25	Konqo, Rep.	16.5
6	İrak	8.7	16	Uqanda	13.7	26	Zimbabve	16.7
7	Çad	9.8	17	Zambiya	14.6	27	Benin	16.8
8	Niger	10.2	18	Qvineta-Bissau	14.8	28	Liberiya	17.8
9	Nigeriya	10.2	19	Anqola	14.9	29	Burundi	18.0
10	Qana	11.7	20	Kamerun	15.2	30	Pakistan	18.8

Qeyd: Dünya Bankının (WB, 2020) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

Özəl sektora verilən kreditlərin həcmının illik %-lə artımının ÜDM artımına təsiri (panel analiz)

Özəl sektora verilən kreditlərin ÜDM-də payının həm kreditlərin mütləq həcmindən, həm də ÜDM həcmindən asılılığını nəzərə alaraq, biz özəl sektora verilən kreditlərin həcmının illik %-lə dəyişməsinin ÜDM artımına təsirini panel metodla qiymətləndirməyə çalışacağıq. İnkişaf səviyyəsinə görə fərqli 26 ölkədə 16 il ərzində özəl sektora verilən kreditlərin illik dəyişməsinin ÜDM artımına təsirinin panel analizi göstərir ki, bu göstəricilər arasında müəyyən səviyyədə asılılıq mövcuddur (cədvəl 2). Tədqiqatın həm OLS metodu ilə, həm də RLS metodu ilə aparılması mənzərəni ciddi surətdə dəyişmir. Hər iki halda özəl sektora verilən kreditlərin illik artımı iqtisadi artıma pozitiv təsir edir. Lakin tədqiqata iqtisadi inkişaf

səviyyəsi müxtəlif olan ölkələr cəlb edildiyindən determinasiya əmsalı o qədər də yüksək deyil. Bu onu sübut edir ki, özəl sahibkarlıq subyektlərinə verilən kreditlərin artmasının iqtisadi artıma səbəb olması ölkələrin iqtisadi vəziyyətindən daha çox asılı olur. Kredit artımının mütləq iqtisadi artıma hiss ediləcək dərəcədə səbəb olacağını iddia etmək doğru deyil. Digər tərəfdən, kreditlərin iqtisadi artıma qısa müddətdə təsir etməyəcəyini və belə təsirlərin $Laq=1, 2$ şərti ilə təsir edəcəyini də iddia etmək olar. Əlbəttə bütün bu hipotezlərin ayrı-ayrılıqda qiymətləndirilməsinə ehtiyac vardır. Yəni 1) ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə qruplaşdırılaraq tədqiqata cəlb edilməsi; 2) $laq=1$ və $laq=2$ şərti ilə panel analizlərin aparılması vacibdir.

Özəl sektora verilən kreditlərin həcmnin illik %-lə dəyişməsinin ÜDM artımına təsirinin panel analizi zamanı əldə edilən nəticələrin bəzi ölkələrin timsalında zaman sırası ilə bir daha dəqiqləşdirilməsi deməyə əsas verir ki, bu iki göstərici arasındakı əlaqə universal deyil və ölkələrin iqtisadi vəziyyətindən çox asılıdır. Belə ki, 3-cü cədvəldə iqtisadi inkişaf səviyyəsinə və özəl sektora ayrılan kreditlərin həcminə görə bir-birindən kəskin fərqlənən ölkələr üzrə aparılan zaman sırası analizinə əsasən bu iki göstərici arasında universal əlaqə yoxdur. Məsələn, ABŞ iqtisadiyyatı üçün bu göstəricilər arasında müəyyən qədər əlaqə olsa da iqtisadi inkişaf səviyyəsinə və bazar iqtisadiyyatının rəqabətliyinə görə onunla müqayisə edilə bilən Yaponiyada, Danimarkada, Norveçdə, İsveçdə bu göstəricilər arasında əlaqə yoxdur. Lakin inkişaf etmiş iqtisadiyyata malik ABŞ-da, Avstraliyada, Birləşmiş Krallıqda, həmçinin zəif iqtisadiyyata malik Əfqanıstanda, Konqo Demokratik Respublikasında bu göstəricilər arasında ciddi əlaqə müşahidə edilir.

Cədvəl 3

“Özəl sektora ayrılan kreditlərin illik artım səviyyəsinin” və “ÜDM-in illik artım səviyyəsi” göstəriciləri arasında əlaqə (zaman sırası) (2001-2018/2019)

	R^2	əmsallar	SD	t-statistika	p-əhəmiyyətlik
ABŞ	0.241248	1.398944	0.388001	3.605516	0.002183
		11.73446	5.04727	2.324912	0.032716
Yaponiya	0.049493	0.790067	0.434437	1.818599	0.086635
		-4.47039	4.751434	-0.94085	0.35996
Danimarka	0.013347	1.171032	0.500946	2.337641	0.031892
		2.069028	4.314573	0.479544	0.637663
Çin	0.220662	6.781139	1.128659	6.008137	0.00000
		13.75869	6.271221	2.193941	0.042427
C.Koreya.	0.537199	2.68571	0.379277	7.081134	0.00000
		11.01612	2.479896	4.442168	0.000357
Thailand	0.250356	1.879112	0.932787	2.014514	0.071633
		13.43313	7.350655	1.827474	0.097578
Norveç	0.051022	1.389968	0.352986	3.937746	0.001176
		2.230347	2.404704	0.927493	0.367451
Avstraliya	0.292037	2.597985	0.189922	13.67922	0.00000
		2.837542	1.104507	2.569058	0.020594
C. Afrika	0.096733	2.476997	0.461222	5.370505	0.00000
		2.720638	2.078407	1.309001	0.209023
Birləşmiş Krallıq	0.284564	1.431353	0.356135	4.019134	0.00089
		7.77118	2.988535	2.600331	0.018667
Viyetnam	0.167265	5.965933	0.30799	19.37052	0.00000
		2.394591	1.295858	1.847881	0.082095
İsveç	0.009854	2.053143	0.600804	3.417325	0.003282
		0.891298	2.166969	0.411311	0.685983
Əfqanıstan	0.447201	5.401663	1.485758	3.635628	0.003918
		12.1048	4.057823	2.983077	0.012451
Sierra Leone	0.052203	4.032899	2.911103	1.385351	0.183855
		10.10606	10.44405	0.967638	0.346791
Kongo DR	0.242415	4.612624	0.627834	7.346884	0.00000
		2.888944	1.238655	2.332323	0.032234
Qambia	0.001373	2.624753	1.3954	1.881004	0.082557
		0.960205	7.181502	0.133705	0.895683

Qeyd: müəllif tərəfindən hesablanıb

“Özəl sektora verilən kreditlərin ÜDM-də payı” göstəricisi ilə “ÜDM artımı” arasındakı əlaqənin bəzi ölkələr üzrə qiymətləndirilməsi də “Özəl sektora verilən kreditlərin illik dəyişməsinin” “ÜDM artımına” təsiri ilə bağlı yuxarıda əldə etdiyimiz nəticələrə yaxındır. Yəni bu iki göstərici arasındakı əlaqəni də universal hesab etmək olmaz və ölkədən ölkəyə kəskin dəyişir. Ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsi üzrə hesablamalar da universal nəticə göstərmir. 4-cü cədvəldən görünür ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə bu iki göstərici arasındakı əlaqə bəzi ölkələrdə mövcud olduğu halda, digərlərində mövcud deyil.

Cədvəl 4

“Özəl sektora ayrılan kreditlərin ÜDM-də payı” və “ÜDM-in illik artım səviyyəsi” göstəriciləri arasında əlaqə (zaman sırası) (1991-2018/2019)

	R^2	əmsallar	SD	t-statistika	p-əhəmiyyətlik
ABŞ	0.011515	2.582044	1.899845	1.359081	0.185366
		-0.00627	0.011173	-0.56084	0.579533
Yaponiya	0.003116	1.822654	3.185603	0.572154	0.571951
		-0.00511	0.017581	-0.29051	0.773647
Danimarka	0.172837	2.817962	0.700082	4.025189	0.000414
		-0.01181	0.004973	-2.37523	0.024899
Çin	0.398868	15.70689	1.675165	9.376323	0.00000
		-0.05902	0.013944	-4.23264	0.000239
C. Koreya	0.236232	8.76359	1.628175	5.382463	0.00000
		-0.04319	0.014946	-2.88981	0.007514
Thailand	0.000901	2.284014	5.751304	0.39713	0.698869
		0.0043	0.043164	0.09961	0.922446
Norveç	0.127414	4.006127	2.137679	1.874054	0.078216
		-0.02721	0.017271	-1.57554	0.133557
Avstraliya	0.050234	2.794491	0.996223	2.805087	0.009395
		-0.01103	0.009403	-1.17267	0.25156

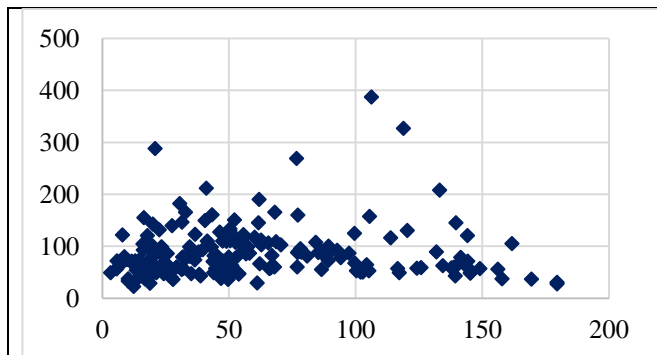
Qeyd: müəllif tərəfindən hesablanıb

Biz “özəl sektora ayrılan kreditlərin ÜDM-də payı” göstəricisinin sahibkarlığın inkişaf göstəricisi kimi qəbul etdiyimizdən sahibkarlıq ilə xarici ticarət fəaliyyəti arasındakı əlaqəni müəyyən etmək məqsədilə bu göstəricilər arasındakı korrelyasiya əlaqəsini panel analizlə və zaman sırası metodları ilə qiymətləndirəcəyik. Qeyd edək ki, sadə məntiqlə mülahizə yürütsək, sahibkarlıq səviyyəsinin və ya ölkədə biznes mühitinin əlverişli olması xarici ticarət fəaliyyətinə müsbət təsir etməlidir. Biznes mühitinin mühüm tərkib hissələri olan, “xarici ticarət azadlığı” nə qədər yüksək olarsa, sahibkarlar daha aktiv şəkildə idxal və ixracla məşğul olurlar. “Xarici ticarət azadlığı” daha çox idxal fəaliyyətinə təsir edir. Ölkədəki sahibkarlıq subyektləri də biznes mühitinin əlverişliliyindən istifadə edərək, həm idxal əməliyyatlarını, həm də ixrac əməliyyatlarını genişləndirmək imkanı qazanırlar.

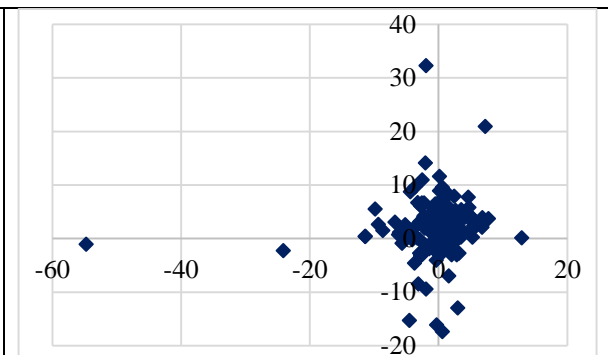
Sahibkarlıq səviyyəsini qiymətləndirmək üçün yuxarıda istifadə etdiyimiz göstərici, yəni “özəl sektora ayrılan kreditlərin ÜDM-də payı” göstəricisi də biznes mühiti ilə bağlıdır. Biznes mühiti zəif olduğu halda sahibkarlar kreditdən yararlanmağa cəhd etmirlər. Əks halda onların kreditlərdən mənfəət əldə etmək imkanları olmaz. Ona görə də biz yenə sahibkarlıq mühiti ilə xarici ticarət fəaliyyəti arasındakı əlaqəni müəyyən etmək məqsədilə “xarici ticarətin azadlığı” göstəricisindən deyil, “özəl sektora ayrılan kreditlərin ÜDM-də payı” göstəricisindən istifadə edəcəyik. Xarici ticarəti xarakterizə edən göstərici kimi, “ticarət dövriyyəsinin ÜDM-də payı” götürüləcək. Hər iki göstərici üzrə məlumatlar Dünya Bankının rəsmi məlumatlar bazasından əldə edilib.

3-cü və 4-cü qrafiklərdə özəl sektora verilən kreditlərin ÜDM-dəki payının ticarət dövriyyəsinin ÜDM-də payı ilə əlaqəsi (2018) və bu göstəricilərin 2018-2019-cu illərə dəyişmələri arasındakı əlaqə verilib. Hər iki qrafikdə müxtəlif inkişaf səviyyəsinə malik olan 130 ölkə üzrə məlumatlardan istifadə edilib. Qrafiklərdən görünür ki, bu iki göstərici arasında universal əlaqə

mövcud deyil. Burada da müxtəlif amillərin təsiri özünün göstərir. Birincisi, özəl sektora verilən kreditlər əksər hallarda ölkədaxilində mal və xidmətlərin istehsalına sərf edilir. İkincisi, xarici ticarət sahibkarlıqla yanaşı digər çoxlu sayda amillərdən asılıdır. Xarici ticarət dövriyyəsi də sahibkarlıq səviyyəsi ilə, həmçinin biznes mühitinə aid digər amillərdən, məsələn, “xarici ticarət azadlığından”, valyuta kurslarından asılı olduğundan onun bir göstəricidən-özəl sektora kreditlərin ÜDM-də payından asılılığı hiss edilmir.

Qrafik 3. Özəl sektora kreditlərin ÜDM-də payı (X oxu) ilə ticarət həcmnin ÜDM-də payı (Y-oxu) arasındakı əlaqə

Qrafik 4. Özəl sektora kreditlərin ÜDM-də payının dəyişməsi (X oxu) ilə ticarət həcmnin ÜDM-də payının dəyişməsi (Y-oxu) arasındakı əlaqə

Cədvəl 5

“Özəl sektora ayrılan kreditlərin illik artım səviyyəsinin” və “ÜDM-in illik artım səviyyəsi” göstəriciləri arasında əlaqə (zaman sırası) (2001-2018/2019)

	R^2	əmsallar	SD	t-statistika	p-əhəmiyyətlik
Avstraliya	0.54267	31.26021	1.647978	18.96883	0.00000
		0.086399	0.015555	5.554436	0.00000
Burundi	0.004326	31.59263	8.668332	3.644604	0.001173
		0.179189	0.533134	0.336104	0.73949
Benin	0.066816	47.22154	4.268168	11.06365	0.00000
		0.473536	0.347065	1.364402	0.184135
Bolqariya	0.30157	76.28269	8.136882	9.374928	0.00000
		0.532097	0.158807	3.350577	0.002474
Braziliya	0.026401	24.82978	2.021578	12.28238	0.00000
		-0.03071	0.036575	-0.83966	0.408754
Çin	0.030984	33.474	10.98673	3.046767	0.005252
		0.084722	0.092919	0.911784	0.370259
Danimarka	0.838803	61.65289	2.447301	25.1922	0.00000
		0.2033	0.017478	11.63159	0.00000

Qeyd: müəllif tərəfindən hesablanıb

1991-2018-ci illəri və müxtəlif iqtisadi inkişaf səviyyəsində olan ölkələri əhatə edən panel analiz də yuxarıda qeyd etdiyimiz iddiamı təsdiq edir. Belə ki, panel analizin nəticələri sübut edir ki, “özəl sektora verilən kreditlərin ÜDM-də payı” göstəricisi xarici ticarət dövriyyəsinin ÜDM-də payına təsir etmir. Bu nəticə RLS metodu ilə bir qədər fərqlənsə də determinasiya əmsalının çox az olması etibarlı əlaqənin olmadığına əsas verir.

Əldə edilən nəticələrin bəzi ölkələr üzrə zaman sırası metodu ilə bir daha qiymətləndirilməsi deməyə əsas verir ki, xarici ticarət dövriyyəsi ilə sahibkarlıq səviyyəsi arasındakı əlaqə hər bir ölkənin iqtisadi vəziyyətindən asılıdır və bu iki göstərici arasında universal əlaqə yoxdur. Məsələn,

Avstraliya, Bolqariya və Danimarka üçün belə əlaqə mövcud olsa da Braziliya və Çin üçün belə əlaqə mövcud deyil (cədvəl 5).

Biznes mühitinin əlverişliliyi və xarici ticarət

Biznes mühitinin əlverişliliyinin xarici ticarətə və ya onun hər hansı aspektinə təsiri ilə bağlı tədqiqatlar iqtisadi ədəbiyyatda az rast gəlinir. İlk baxışda belə iddia etmək olar ki, biznes mühiti əlverişli olarsa, onda kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri daha çox olar və istehsal edilən məhsulların xarici bazara ixracı imkanları da genişlənər. Həmçinin biznes mühitinin əlverişliliyi imkan verir ki, daha keyfiyyətli məhsullar dünya bazarından idxal olunsun. Lakin biznes mühitinin əlverişliliyinin müəyyən ölçüsü olduğundan onun “hansı istiqamətə” və “nə qədər” dəyişməsi idxal və ixrac əməliyyatlarının həcminə nə dərəcədə təsir edə bilər?” sualına cavab bu iki göstərici arasındakı kəmiyyət əlaqələrinin müəyyən edilməzini zəruri edir.

Biznes mühitinin əlverişliliyi və xarici ticarət fəaliyyəti arasında qarşılıqlı təsirə həsr edilən tədqiqatlardan biri Commander və Svejnar (2011) [8] tərəfindən yerinə yetirilib. Biznes mühitinin əlverişliliyinin iqtisadiyyata müsbət təsiri bu tədqiqatda da əldə edilən nəticələrlə təsdiq olunur. Əlverişli olmayan biznes mühiti, yəni ölkədə korrupsiya səviyyəsi və iqtisadiyyata dövlət tərəfindən müdaxilə səviyyəsi yüksəkdirsə, vergi məsələləri ilə bağlı qeyri-müəyyənlik varsa, bütün bunlar iqtisadiyyata mənfi təsir göstərir.

Nəticə

Xarici ticarət və sahibkarlıq səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilər arasındakı əlaqə daha çox ikincinin birinciyə təsiri formasında təzahür edir. Sahibkarlığın inkişafına stimül verən hüquqi çərçivə, o cümlədən, xarici ticarət rejiminin əlverişliliyi xarici ticarətin həcminə də pozitiv təsir göstərir. Sahibkarlıq səviyyəsini “özəl sektora verilən kreditlərin ÜDM-də payı” və ya “özəl investisiyaların ÜDM-də payı” göstəricisi ilə ifadə edərək bu göstəricilərin müxtəlif ölkələrdə ticarət balansına və ticarət dövriyyəsinə təsirlərini qiymətləndirməklə, biz bu göstəricilər arasındakı əlaqəni müəyyən edə bilərik. Bu zaman panel analizdən istifadə edilə bilər.

İstifadə edilən mənbələr

1. Boykin, Scott A. Hayek on Spontaneous Order and Constitutional Design. *The Independent Review*. 2010. 15(1), 10-34.
2. Wood, J. Stuart. *The Development and Present State of the Theory of Entrepreneurship in Product and Asset Markets* by Knight, Hayek, Schumpeter, Mises, Kirzner, Shackle, and Lackmann. Austrian Scholars Conference. Loyola University of New Orleans 2005.
3. Kirzner, Israel. 1979. *Perception, Opportunity, and Profit*. University of Chicago Press. Chicago.
4. Mona Chew Poh Gek. *Measuring economic sustainability of nations: Singapore as case study*. School of Humanities and Social Sciences, 2013
5. *Global Entrepreneurship Monitor*. <https://www.gemconsortium.org/report>
6. *The World Economic Forum. Global Competitiveness Index*. <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2018>
7. *World Bank Group. Doing Business* <https://www.doingbusiness.org/en/reports/global-reports/doing-business-2019>
8. Commander S. and Svejnar J. *Business environment, exports, ownership, and firm performance*. *The Review of Economics and Statistics*, February 2011, 93(1): 309–337

Bayramov Sh. V.*Doctor of Philosophy in Economics, Associate Professor
Mingachevir State University***Assessing the interaction of the level of entrepreneurship with foreign trade****Summary**

The article considers entrepreneurship as one of the main indicators of sustainable economic development and evaluates its interaction with foreign trade by econometric methods on the example of different countries. The author concludes that the impact of the “annual growth of loans to the private sector” on GDP growth is not universal and depends on the economic situation in the country. Also, the “share of loans to the private sector in GDP” indicator does not affect the “share of foreign trade turnover in GDP” and the relationship between foreign trade turnover and the level of entrepreneurship depends on the economic situation of each country.

Keywords: *entrepreneurship, GDP, foreign trade, private sector, business environment, panel analysis*

Байрамов Ш. В.*доктор философии по экономике, доцент
Мингячевирский государственный университет***Оценка взаимодействия уровня предпринимательства с внешней торговлей****Резюме**

В статье исследуется предпринимательство, как одним из основных показателей устойчивого экономического развития и оценивается его взаимодействие с внешней торговлей эконометрическими методами на примере разных стран. Автор приходит к выводу, что влияние ежегодного роста кредитов частному сектору на рост ВВП не универсально и зависит от экономической ситуации в стране. Также показатель «доля кредитов частному сектору в ВВП» не влияет на «долю внешнеторгового оборота в ВВП», а взаимосвязь между внешнеторговым оборотом и уровнем предпринимательства зависит от экономической ситуации в каждой стране.

Ключевые слова: *предпринимательство, ВВП, внешняя торговля, частный сектор, бизнес-среда, панельный анализ.*